

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України

Село, селяни та аграрна реформа: український варіант

Abstract

The article concerns agrarian reform (its final stage) as a component of the transformational processes, taking place in Ukraine, as well as a tool for intervention of the social technologist/social engineer (legislative/executive power) in agricultural production and activity of village and villagers.

The nature of this reform and its destructive character are exemplified in results of different sociological surveys of the rural population of Ukraine. Besides, one cannot but mention numerous moral and psychological problems caused by unemployment, non-payment of wage, impoverishment of peasants, extinction of village, and other negative aspects of the mentioned above transformations.

Аграрна реформа в Україні є засобом цілеспрямованого, хоча й не завжди виваженого, втручання влади в сільськогосподарське виробництво, а через нього — у життєдіяльність села і селянина.

Стратегічною метою аграрної реформи є реорганізація агропромислового комплексу шляхом переведення системи колективного землеволодіння і землеробства, що склалися в колишніх СРСР та УРСР, на засади приватновласницького землеволодіння і ринкової економіки. Реформа передбачає формування землевласника і сільгоспвиробника нового типу, підвищення ефективності виробництва, утвердження нових земельних відносин, підведення сучасної техніко-технологічної і наукової бази під багатогалузеву виробничу сферу села.

Офіційно визнано, що агрореформу проведено згідно з її концепцією та планом і в основному завершено, і тепер виробникам і власникам залишається лише навчитися ефективно господарювати за умов ринку. Проте результати та перебіг реформи, за яку селянству довелося сплатити доволі високу соціальну ціну, в суспільстві оцінюються неоднозначно. Третій бу-

цімто завершальний (2001–2005) етап, який передбачав створення земельного ринку як механізму реалізації прав власника на купівлю-продаж землі; проведення заходів щодо вдосконалення земельних, виробничих відносин та новоутворених організаційно-господарських структур, налагодження їх відносин з державою, банками, постачальниками, сервісним сектором, місцевою владою тощо, насправді залишився незавершеним, оскільки ринок земель сільськогосподарського призначення не створено, значна частина селян-пайовиків не отримали державних актів на право власності на землю, відносини “місто–село”, “кредитори–виробники”, “переробна промисловість–виробники продукції” належним чином не врегульовано тощо. До того ж реформа пройшла із значними втратами й руйнаціями, що й досі дається взнаки на селі у складних соціальних проблемах, безробітті, бідності, депопуляції, розвалі інфраструктури тощо. Отже, реформа виявилася багато в чому неефективною, ба й недоцільною. У чому ж полягали соціальні причини неефективності реформи, які її результати і наслідки, міра невідповідності перетворень інтересам та очікуванням різних груп сільгоспвиробників?

Зауважимо, що термін “аграрна реформа” вживається тут не у вузько сільськогосподарському, агрономічному сенсі, а як узагальнене соціальне поняття, що фіксує комплекс цілеспрямованих та спонтанно зумовлених змін у різних системах відносин на селі: економічних, організаційних, технологічних, соціальних, культурно-психологічних, побутових та ін. Зрозуміло, що визначальними в цьому комплексі є зміни у володінні землею та майном, у розподілі виробленого, його привласненні та споживанні. Ідеологія реформи ґрунтується на вихідній тезі, згідно з якою саме приватна власність на землю, майно і результати праці має забезпечити появу у нового власника більш потужної мотивації до кращої організації виробництва, а у нового працівника — до продуктивної роботи, що й має зробити сільгоспвиробничу галузь економіки конкурентоспроможною як на вітчизняному, так і на світовому ринку.

У ракурсі такої соціологічної діагностики група науковців Інституту соціології Національної академії наук України вивчала аграрну реформу впродовж 2004–2005 років¹. Дослідники спиралися на методологію соціо-

¹ Дослідження проведене в межах наукового проекту ІС НАН України “Соціологічна діагностика аграрної реформи в Україні” (керівник проекту — В.Тарасенко, за участю науковців Інституту О.Іваненко та М.Сакади). Вибірка формувалася за трьома ступенями, виходячи із розподілу сільського населення в цілому по Україні та окремо по регіонах на підставі даних перепису 2001 року. Було відібрано 14 найтипівіших областей, які репрезентують 4 регіони країни (Південь–Схід, Центр, Північ, Захід) та поселенську мережу, характерну для кожного з цих регіонів. Далі сільські поселення добиралися за такою схемою: надвелике село (мегасело), велике село, середнє село, мале село, хутір. До уваги не бралися АР Крим через специфіку регіону і обставини на той момент (розпал пристрастей, пов’язаних із захопленням земель) і Закарпатська область (через малоземелля, дрібність наділів і господарств). Загалом було відібрано 70 сільських поселень і опитано 1322 мешканців (квітень–травень 2005 року). У кожному із чотирьох регіонів проведено рівномірний відбір респондентів. У межах даного дослідження також було опитано 380 фермерів (лютий–березень 2005 року), які пропорційно репрезентують названі регіони.

технологічного підходу в соціології, селянознавчу традицію, а також оцінювання реформи, її результатів і наслідків насамперед самим селянством, тобто тим соціальним класом, над яким учинявся реформаторський дослід.

Метою дослідження була діагностика соціотехнології та соціоінженерії, вивчення перебігу, результатів, наслідків і значення (соціальної ціни) аграрної реформи на завершальному її етапі, загальна її оцінка як особливої форми соціальної експерименталістики на селі¹.

Соціологічна діагностика передбачає два об'єкти — ідеальний і реальний. Тобто на аграрну реформу треба дивитися крізь призму її “ідеального типу”, але діагностувати її саме як реальний об'єкт. До того ж аграрна реформа — такий об'єкт, що його в соціотехнологічному та соціоінженерному плані в Україні соціологи ще не досліджували. Тому дослідникам доводилося спиратися на метод аналітичного теоретизування, за допомогою якого вможливилось обґрунтування “ідеального типу” реформи і виявлення основних її соціотехнологічних параметрів. Іншими словами, цей метод допоміг “змалювати” аграрну реформу як ідеальний об'єкт-еталон, під який можна було б підвести значення її реальних характеристик.

Теоретико-методологічною базою дослідження стало поєднання селянознавчої та соціотехнологічної парадигм. Перша розробляється такими дисциплінами, як соціологія села та аграрна соціологія, друга — ґрунтується на соціотехнологічному (соціоінженерному) підході в соціології, який із 80-х років минулого століття поступово прокладає собі шлях у дослідницькій практиці.

Ці два парадигмальні напрями докладно обґрунтовані в попередньому дослідженні й описані в монографії “Аграрна реформа в Україні (соціотехнологічна діагностика)” [1].

Вихідні теоретико-методологічні засади формування соціотехнологічного образу (“ідеального типу”) аграрної реформи випливають з узагальненого світового досвіду реформаторської практики (тривалих і широкомасштабних реформ, планових і спонтанних, вдалих і невдалих реформ тощо). До таких засад належать: відмінності між соціальною реформою і соціальною революцією, обґрунтовані у філософії; уявлення про те, що аграрна реформа становить особливу форму соціальної експерименталістики й має проводитись за технологією саме реформи; принципи оптимальності, демократизму, гуманності та справедливості, яким має відповідати реформа, що проводиться в суспільстві, яке декларує такі цінності.

Зрозуміло, під такий “ідеальний тип” мали бути підведені сама аграрна реформа та реформаторська діяльність соціального технолога, але не безпосередньо, а через комплекс соціотехнологічних вимог до реформи як особливого типу широкомасштабного перетворення, сформульованих як сукупність конкретних диференційованих характеристик, що становлять зміст “ідеального образу” реформи. Цей перелік містить десять “ідеальних” характеристик реформи як показників її оптимальності. Реформа вважа-

¹ Соціологічне дослідження аграрної реформи проводиться вже вдруге за тією самою програмою, що й уперше, коли вивчали початковий етап реформи (див.: [1]).

ється технологічно виваженою, якщо вона: 1) забезпечена науково обґрунтованими концепцією, програмою та апробаційним сценарієм і є відповіддю на нагальну потребу суспільства у зміні того чи іншого соціального інституту, системи, процесу, явища; 2) є соціально легітимною (прийнятою масами, які сподіваються на певний зиск від неї); 3) не проводиться всупереч корінним інтересам та іманентній природі об'єкта, що підлягає реформуванню; 4) є юридично легітимною, тобто спирається на правову основу, механізми захисту, контролю та відповідальності; 5) має оптимальні строки впровадження; 6) є матеріально забезпеченою (ресурсами, фінансами, кадрами); 7) реалізується через адекватний механізм впровадження (організаційно-управлінські структури, що добре володіють не лише вузько спеціальними, а й соціальними технологіями широкомасштабних суспільних перетворень); 8) є результативною; 9) визначається соціально прийнятною ціною; 10) є соціально справедливою.

За цими показниками аграрна реформа і діагностувалася у двох зазначених дослідженнях. У першому перевірялися переважно 1, 3, 4, 6 і 7 показники (тобто проект агрореформи, її забезпеченість, стратегічна мета тощо), у другому – 2, 5, 8–10 показники. У зв'язку з цим в інструментарій другого дослідження було внесено потрібні зміни й доповнення з урахуванням її завершального етапу.

Слід було також уникнути помилок та однобокості у діагностуванні реформи, а також подбати про надійність її діагнозу. Передбачалося зіставлення отриманих у дослідженні оцінок реформи з її оцінками з боку різних суб'єктів (наприклад, у пресі) або з одержаними на основі застосування інших дослідницьких методів (зокрема, методу експертного та фокус-групового опитування).

Отже, якщо звернутися до оцінювання аграрної реформи у пресі з метою виявлення тенденції, що домінує в оцінках (у бік позитиву чи негативу), та загальної картини реформи, змальованої цими оцінками, а також до програмних матеріалів і документів, то побачимо, що ставлення до аграрної реформи в суспільстві дуже неоднозначні й суперечливі. Через те, що вона неоднаково зачепила інтереси різних соціальних груп і верств, і розуміння її різняться. З початком радикалізації аграрної реформи (кінець 1994 року) її оцінки у пресі були просякнуті відчуттям тривоги й непевності стосовно того, куди приведе аграрна політика держави, як далі працювати селянам, що станеться з колективними господарствами, землею, селом. Так, тодішній прем'єр-міністр України Є.Марчук на Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики (грудень 1995 року) навіть виголосив доповідь під запитально-пояснювальною назвою “Як селянам далі господарювати” [2].

У цій доповіді він навів дані, які відбивали тодішню соціально-економічну ситуацію, яка склалася в АПК країни внаслідок реформи, зокрема різкої її радикалізації, коли моментально далось взнаки саме деструктивне начало перетворень. Однак прем'єр у своїй доповіді нічого не говорив про радикалізацію реформи та її деструктивні вияви, він просто констатував факти. Так, на той момент у колективну та приватну власність сільськогосподарським товаровиробникам було передано майже 32 млн га земельних

угідь, роздержавлено 30% радгоспів, близько 40% підприємств переробної та харчової промисловості, розпайовано 7,5 тис. колгоспів (78%), створено понад 34 тис. фермерських господарств. “Проте здійснюване реформування, — наголошував доповідач, — поки що не супроводжується позитивними змінами в економічній і соціальній сферах сільського господарства і АПК в цілому. Кризова ситуація в аграрному секторі продовжувала поглиблюватися і цього року” [2].

Починаючи з 1991 року, вів далі Марчук, відбувся різкий спад обсягів виробництва. В 1994 році обсяг валової сільськогосподарської продукції скоротився на 32% порівняно з 1990-м. Виробництво зерна зменшилося на 30%, соняшнику — на 39%, цукрових буряків — на 36%, овочів — на 23%, плодів, ягід і винограду — наполовину, картоплі — у 2,5 рази, м’яса — на 39%, молока — на 25%, яєць — на 38%.

Скорочувався виробничий потенціал агропромислового комплексу. Сільгоспідприємства більш як удвічі знизили темпи оновлення основних фондів (з 10% у 1990 році до 4,6% у 1994-му). Внаслідок банкрутства припинили роботу великі тваринницькі комплекси з виробництва м’яса, яєць на промисловій основі, які свого часу були взірцем ефективності виробництва.

Дуже відчутно зменшилися обсяги робіт з підвищення родючості ґрунтів та меліорації земель. У 1995 році внесення активних речовин, мінеральних добрив та пестицидів на один гектар площі порівняно з 1990 роком знизилася майже у 4 рази, органічних добрив — удвічі. У 7 разів зменшились обсяги меліорації порівняно з 1990 роком.

У тваринництві відбувалося різке зменшення поголів’я всіх видів худоби та птиці. За останні п’ять років у всіх категоріях господарств кількість великої рогатої худоби скоротилася майже на 7 млн голів (28%), корів — більш як на 800 тис. голів (10%), свиней — на 6,7 млн (34%), овець — більш як на 4 млн (51%), птиці — на 92 млн (38%). Щоправда, за цей час приватний сектор наростив чисельність великої рогатої худоби на 400 тис. голів, а корів та свиней — на 700 тис., завдяки чому вдалося дещо компенсувати спад виробництва продуктів тваринництва. Однак, зазначмо, приватний сектор все одно не врівноважив падіння.

Україні загострився фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників, оскільки економічна криза, до якої підштовхувала АПК реформа, завдала їм доволі відчутного удару. Брак власних коштів у результаті порушення паритету цін призвів до різкого скорочення споживання найважливіших ресурсів виробничого призначення — нафтопродуктів, добрив, засобів захисту рослин, запасних частин, комбікормів, техніки. Унаслідок цього зменшилися обсяги виробництва та реалізації продукції, знизилася прибутковість галузі, круто підскочили борги. Лише за один 1995 рік (станом на 1 жовтня) заборгованість сільськогосподарських підприємств з усіх видів платежів збільшилася у 3,5 рази, а показник неплатоспроможності — у 8,8. І якщо 1994 рік із збитками закінчили 808 господарств (із загальної кількості їх у понад 12 тис.), то 1995 рік — кожне четверте.

Крім того, на тлі падіння виробництва, зниження якості життя, негараздів, зубожіння сільського населення загострилася демографічна ситу-

ація внаслідок майже повсюдного перевищення смертності над народжуваністю. Понад сто сільських районів, на які припадала четверта частина сільськогосподарських угідь, стали зоною демографічної кризи. Такими виявилися результати курсу реформи вже через рік після початку її радикалізації.

Однак ініціатори реформування не тільки не спробували зупинити реформи та проаналізувати перебіг перетворень, їхні результати і наслідки, а навпаки, значно посилили та прискорили в тому самому руйнівному ключі всупереч Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” (1990), а також пізнішим (1992 року) змінам і доповненням до нього [див.: 3]. І “старий”, і “новий” закони були спрямовані, безумовно, на розвиток села, а не на його руйнування. Проте їх було ледь не повністю проігноровано з боку представників виконавчих органів попри нагальну потребу в істотних корективах економічного курсу, який не враховував ні інтересів селян, ні потреб АПК. До речі, той самий прем’єр Є.Марчук уперше серед найвищих посадовців на Всеукраїнській нараді економістів у вересні 1995 року висловив думку про необхідність коректив реформаторського курсу Президента Л.Кучми й запропонував концепцію антикризової програми із соціальними пріоритетами.

Утім, такого роду пропозиції, які спиралися на інші оцінки реформ (і не лише прем’єра Марчука), не брали до уваги, а виконували укази Президента та програму Кабінету Міністрів України.

Усі означені в них завдання мали наслідками руйнування колективних господарств діями самих селян, які виходили з колгоспів. Спочатку таких виявилось не надто багато. Справді, селяни не пішли на масове руйнування своїх господарств, допоки їх не змусив це зробити президентський Указ від 3 грудня 1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”, названий прихильниками реформ “революційним”, “історичним”, “доленосним” тощо.

Преса зафіксувала типові прямі та непрямі оцінки агрореформи та її результатів, висловлені в процесі здійснення кардинальних перетворень упродовж 1995–2005 років різними суб’єктами соціальної ієрархії “згори” до “низу” (починаючи з верховного реформатора і завершуючи рядовими селянами). В усьому їх розмаїтті можна вирізнити три групи оцінок: позитивні, негативні й нейтральні. Домінує група негативних оцінок. Щодо позитивних оцінок, то їм притаманна певна динаміка — спалах на початку радикалізації реформ (1994–1995) і поступовий спад згодом майже до нуля. В ті роки, до речі, ЗМІ вчинили потужний пропагандистський напад на село, пропагуючи реформу як велике благо для селянина і суспільства. Тоді журналісти нападали на колгоспи та радгоспи, несамовито критикували голів колгоспів і директорів як “радянських поміщиків”, “червоних баронів”, нарікали на “сільських несунів”, на згубність колективізму селян, “розселювання” їх, “нічийність” колективної власності, безгосподарність, низьку продуктивність праці й т.ін. Натомість доводили необхідність радикальної реформи, вихваляли фермерство, приватну власність на землю (“споконвічну мрію селян”), приватну ініціативу, багатство, високу ефективність

сільського господарства на Заході тощо. Одне слово, це був масований ідеологічний удар по колгоспно-радгоспній системі та колективістському селянинові й одночасне “промивання мізків” для позитивного сприймання агрореформи. Однак щойно стало помітним, що реформа “пішла” і що вона все руйнує, несе на село масове безробіття, зубожіння і вимирання та криміналізує сільське буття, а землю дедалі більше втягує у сферу обігу тіншового капіталу, залишаючи селян фактично без засобів існування, пропагандистський запал преси почав спадати і, зрештою, вшух.

У перебігу її здійснення реформа виявляла дедалі більше “мінусів” і свій антиселянський екстремізм. Не справдилися сподівання на формування “ефективного власника”, оскільки реформа не забезпечила піднесення масової приватної ініціативи, звуживши соціально-економічний простір для неї, позаяк основний контингент працездатних селян опинився в ролі або найманих працівників, або безробітних. Тому ініціативу виявили не так селяни, як різного роду спритники, ділки, посередники, “тіншовики”, а також дехто з керівників і спеціалістів.

Сьогодні навряд чи хто наважиться дати аграрній реформі та її результатам і наслідкам цілком позитивну оцінку. Важко дати навіть нейтральну оцінку, а якщо хтось із спеціалістів або аграрних керівників чи вищого керівництва держави й намагається це зробити на основі об’єктивних цифр, від нього обов’язково вимагають коментарів або пояснень. Найчастіше нейтральна оцінка набуває формули — “є успіхи, є й прорахунки”, а чого саме більше — “успіхів чи прорахунків”, не з’ясовують.

З оцінками реформи пов’язане питання щодо її прихильників та противників. Це питання доволі складне, насамперед через те, що не завжди існує однозначний зв’язок між висловленою оцінкою реформи і справжньою позицією оцінювача як прихильника чи противника реформи. До того ж цей зв’язок має свою динаміку, коли прихильники та противники реформи, так би мовити, міняються місцями: перші стають противниками, другі — прихильниками.

З цією проблемою зіткнулися, наприклад, дослідники процесу реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які впродовж 1996, 1998, 1999–2000 років проводили соціально-економічний моніторинг (Проект приватизації землі та реорганізації КСП в Україні, що здійснювався Міжнародною фінансовою корпорацією на запрошення уряду України), попередній аналіз результатів якого викладено в монографії “Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств”. “Оскільки до 2000 року земельна реформа впроваджувалась надзвичайно повільними темпами, — зазначається в ній, — то селян, які були б задоволені темпами і глибиною перетворень, практично не було. У ці роки прихильниками реформ слід вважати не тільки тих респондентів, котрі сприймали реформи як непотрібні взагалі, а й тих, хто за умов і без того млявих перетворень вважав, що з реформою не варто поспішати. У 2000 році ситуація різко змінилася в результаті масової прискореної реорганізації практично всіх КСП в Україні. Тепер уже зазначена частина респондентів були невдоволені занадто швидкими темпами реорганізації КСП. Тому селян, які

в цьому році висловили думку, що з реформами не варто поспішати, не можна однозначно вважати противниками реформи” [4, с.17].

Зауважимо, що з оцінки респондентом реформи однозначно й автоматично не випливає його справжня позиція, тому дослідник не може судити про цю позицію тільки на основі оцінки. Щоб вийти з цієї суперечливої ситуації, слід поставити запитання про підтримку/непідтримку реформи, реорганізації КСП, упровадження ринку тощо, і тоді можна сподіватися, що висловлена оцінка більш-менш відповідає справжній позиції респондента, завдяки чому може точніше виявитися тенденція до збільшення чи зменшення кількості прихильників і противників реформи. Прикладом такого може бути одна з таблиць, наведена у вищезгаданій монографії [4, с.21].

Таблиця 1

Рівень підтримки селянами реорганізації КСП в Україні, 1999–2000, %

<i>Варіанти відповідей</i>	1999 N = 1600	2000 N = 1600
Підтримую	36,0*	22,3*
Не підтримую	23,0	25,1
Ще не визначився	20,2*	31,2*
Важко відповісти	20,8	21,4
Загалом	100,0	100,0

* Розбіжності значимі на рівні 0,05.

Наведена таблиця зафіксувала зменшення кількості прихильників реформування КСП і збільшення чисельності тих, хто не визначився. Отже, можна впевнено твердити про початок зниження рівня підтримки цього процесу.

Радикалізація аграрної реформи означала, крім того, опору на “адмінресурс” і здійснення її в традиціях “шокової терапії”. Вражені (“шокovanі”) селяни одразу захвилювалися, загомоніли, а спеціалісти й керівники спочатку розгубилися, а потім розподілилися на три групи: одні підтримали Президента Кучму й ринулися реформувати, щоб не програти й собі щось урвати, інші — вчинили спротив (найчастіше мовчазний), треті — розгубилися, не знаючи, що робити. Однак за такою поведінкою спеціалістів крилося протистояння політичних сил та протилежних соціальних груп агровиробників (одні — за колективістський, інші — за індивідуалістський спосіб землеробства). Склалася ситуація, коли здавалося, що радянська система господарювання на селі вже повністю вичерпала себе, і для того, щоб створити принципово нову систему, треба маневрувати між різними соціально-політичними силами та групами. Саме таку ситуацію й відбивають перші оцінки аграрної реформи.

Нагадаємо, що то були часи, коли над сільським господарством України вже пронісся реформаторський буревій, зруйнувавши цілі його галузі (птахівництво, вівчарство, хмелярство та ін.) й відкинувши аграрний сектор — базовий сектор економіки держави — на кілька десятиліть назад. За цей період (а якщо взяти й попередній, “кравчуківський”, етап реформи, то зага-

лом за 6 років) відбувся спад виробництва зерна, цукрових буряків, молока, м'яса, яєць, вовни, що засвідчило силу удару по сільському господарству й міру його потрясінь. Перехід від фази падіння до фази стабілізації та зростання виробництва, на очікування якої налаштовували населення, забарився, а деструктивні й низхідні процеси дедалі посилювалися. І якщо на шостому році реформувань 86% КСП стали банкрутами або сягнули цієї межі, то цей факт означав, що певна мета досягнута — тотальна (економічна, політична, моральна, соціальна) дискредитація відбулася, великотоварні колективні господарства максимально послаблені й загнані у глухий кут. Після цього залишалось зробити останній крок — демонтувати ці господарства, подрібнити їх, що надало б їм іншого соціально-економічного характеру. Тоді ж Л.Кучма різко зреагував на пропозиції щодо корекції реформ, наголосивши: “Час уже зрозуміти безперспективність для країни нескінченних постановок питання про доцільність курсу на реформи. Він правильний і буде витримуватися”[5].

Утім, загальні результати та наслідки реформ змусили його внести корективи, якщо не в самі реформи, то хоча б в їхні оцінки. Йдеться про те, що після “переломного” 2000 року коригувалася концепція стратегії економічного та соціального розвитку України. Це мала бути концепція, ґрунтована на таких ключових соціально-політичних настановах, як зміцнення незалежності та суверенітету України, побудова демократичної правової держави, забезпечення соціальних пріоритетів, європейський вибір, прихильність до загальнолюдських цінностей поряд із принципами лібералізму. Але ця концепція передбачала на початковій стадії руйнацію й, так би мовити, падіння на дно, що мають передувати стабілізації та зрештою руху вгору.

Наприкінці ХХ століття аграрний сектор, як і вся економіка України, власне й перебував на “дні”, і Україна посідала місце у периферійній зоні світового розвитку. Глобальна фінансова криза 1997–1998 років, звичайно, вдарила й по Україні, але, попри все, у 1999 році намітилося певне зростання деяких показників, а 2000 року відбувся ледь не стрибок. Як заявив Л.Кучма учасникам засідання Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування 27 червня 2000 року, ВВП зріс більш як на 5%, обсяг виробництва у промисловості — на 12–13%, у сільському господарстві — на 2,3% [6].

Зрозуміло, що ці цифри мізерні та майже порожні, оскільки одержані у зіставленні з мінімальним рівнем глибоко зануреного у прірву виробництва, проте вони вказували на певні економічні позитиви реформи, хоча нічого не говорили про соціальні. Як виявилось, реалізація “правильного курсу” не тільки ліквідувала колгоспи, а й розтрощила соціальну сферу села, яка на них трималася, лишила осторонь інтереси селянина як людини і трансформувала його як суб'єкта господарювання. Конструкторам і стратегам такого курсу довелося зрештою визнати формулу реформ з огляду на їхній соціальний бік не просто помилковою, а деструктивною, про що на науковій конференції “Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку” (2001) так і заявив Л.Кучма [7, с.11].

Отже, у пересічного громадянина було все відібрано — безплатну освіту, охорону здоров'я, житло, відпочинок, гарантоване право на працю і т.д. Усі

ці послуги стали платними, однак люди не тільки не отримали відповідної заробітної плати, щоб усе це оплачувати, а й загалом перестали регулярно отримувати хоч би якусь зарплату. Усе це означало вже радше не радикалізацію, а варваризацію реформи.

Практика тривалих затримок із виплатою заробітної плати розпочалася ще з 1995 року. У 1999-му, наприклад, найбільші суми було заборговано терміном понад три місяці. Громадян України рятував бартер, базар, “тіньова” економіка, натуровиплати, особисті городи тощо. А якщо взяти КСП, то в багатьох із них грошову заробітну плату не виплачували роками, й у деяких газетах можна було прочитати здивування, що дехто із селян нових грошей (гривень) ще й у руках не тримав. При реорганізації КСП борги із заробітної плати було виплачено далеко не всім працівникам. Наше опитування селян дало такі результати щодо цього питання: “борги господарство не виплатило, але потроху виплачує” — 19,3%; “ще нічого з боргів мені не виплачувало” — 15,1%; “з питанням про виплату старих боргів із зарплати не звертався” — 5,1%.

Зауважимо, що “традиція” несвоечасної виплати заробітної плати в Україні не переривається і подекуди практикується й досі. Так, на кінець 2005 року борги із зарплати економічно активних підприємств зросли в 16 регіонах країни. Зокрема, у Севастополі вони збільшилися на 85%, у Кіровоградській області — на 61,7%, у Рівненській — на 55%, в Одеській — на 49%, у Криму — на 44% [8].

Голова ВР України В.Литвин зазначав: “Викликають недовіру (а у простих людей обурення) гарно написані й озвучені, але всуціль декларативні програми розвитку села або виставки його досягнень. ... Ні для кого не секрет, що за адміністративними межами чи то столиці, чи то обласного центру всі “досягнення” видно, як на долоні: обшарпані села, розбиті дороги, зруйновані дитсадки та медичні амбулаторії, занедбані заклади культури та освіти тощо” [9].

Голова Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин І.Томич відзначав: “Потрібно відверто сказати: ніякої підтримки українського фермера немає, немає і рівних умов господарювання, бо якщо з КСП було списано боргових зобов’язань за 1999–2002 роки в обсязі майже 7 млрд грн і реструктуризовано понад 1,6 млрд грн, то фермерським господарствам практично нічого”. І далі: “... глибока криза активізувала масштабний відтік сільського населення не тільки в міста, а й за кордон. Причому від’їжджає переважно молодь, що становить соціальну, економічну і духовну основу села” [10]. Цю думку яскраво підтверджують і результати нашого опитування селян (табл. 2).

Стосовно зайнятості на селі, то з 7,8 млн працездатних мешканців села в агроформуваннях зайнято лише 3,3 млн, решта — безробітні та працюють в особистих присадибних господарствах (відповідно 1,6 і 1,9 млн осіб). Люди позбавлені можливості отримувати хоча б мінімальний дохід [10]. Ситуація у сфері зайнятості сільської молоді дедалі загострюється, спостерігається тенденція до зростання безробіття. Так, лише за період 2002–2003 років рівень зареєстрованого безробіття зріс від 5,7% до 6,8%. Така тенденція зберігається й дотепер [11].

Таблиця 2

**Регіональний розподіл відповідей селян на запитання:
“Чи залишається молодь працювати і жити у Вашому селі?”, %**

Варіанти відповідей	Загалом по масиву, N = 1322	Південь–Схід, N = 342	Центр, N = 328	Північ, N = 327	Захід, N = 325
Залишається майже вся	1,4	1,0	0,5	1,4	4,2
Більшість залишається	3,8	4,0	2,9	3,7	5,2
Залишається приблизно половина	14,0	14,1	17,8	6,7	16,9
Більшість від'їжджає	47,2	57,3	42,3	36,7	52,1
Майже вся від'їжджає	29,5	23,4	30,8	45,1	16,9
Без відповіді	4,1	0,2	5,7	6,4	4,7

Що ж до продажу землі, то українське село загалом до цього не готове, констатував І.Томич 2004 року. “Всякий бізнес, зокрема й на продажу землі, має сенс тільки за наявності прибутку. Хто сьогодні може добути прибуток з сільгоспвиробництва, якщо 70 відсотків цих підприємств збиткові? Хіба може бути платоспроможний попит на землю, якщо понад половину сільських жителів отримують жалюгідні пенсії? Запитання ці риторичні. Відповіді на них зрозумілі. Землю сьогодні можуть купити лише олігархи. За нашими підрахунками, упродовж року вони спроможні заволодіти 30% сільськогосподарських угідь країни. Займатися таким ризиковим і малоприбутковим бізнесом, як сільгоспвиробництво, вони навряд чи будуть. Почнуть землю спекулювати. А це — пряма загроза продовольчій безпеці країни” [12].

Таблиця 3

Ставлення населення України до купівлі-продажу землі, %

Варіанти відповідей	2004	2005	2006
Вважаю, що землю слід продавати/купувати	18,1*	24,8*	22,0
Вважаю, що землю не слід продавати/купувати	55,2	56,4*	60,5*
Важко сказати	26,7	18,7	17,5

* Розбіжності значимі на рівні 0,05.

Таблиця 4

Ставлення до купівлі-продажу землі залежно від типу поселення, %

Тип поселення	Слід продавати/купувати			Не слід продавати/купувати			Важко сказати		
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006
Місто	18,6*	28,1*	28,4	51,8	51,8*	56,7*	29,6*	20,0*	18,5
Село	17,0	17,9	18,5	62,2*	66,0*	66,3	20,8*	16,1*	15,2

* Розбіжності значимі на рівні 0,05.

За даними щорічного дослідження Інституту соціології НАН України¹ (табл. 3), загалом населення України переважно негативно ставиться до купівлі-продажу землі, й цей негативізм останніми роками зростає. Деякою мірою ця тенденція проглядається і в разі розподілу за типом поселення (табл. 4). Щоправда, спостерігається збільшення кількості городян, які позитивно ставляться до цього процесу; це, на наш погляд, відбувається за рахунок зменшення відсотка осіб, яким важко визначитися з однозначною відповіддю.

Окрім того, зміна в Україні десяти урядів впродовж лише 12–14 років супроводжувалася заміною прем'єрів, керівників МінАгросільпроду, а згодом МінАгрополітики, а також віце-міністрів з аграрних питань, і вони не встигали ані складати, ані виконувати нові програми для АПК.

Так, тодішній міністр агрополітики С.Рижук, під керівництвом якого МінАПК розробило комплексну програму подолання кризи в аграрному секторі економіки, констатував: “2000 рік був для аграріїв України і успішним, і проблемним, і складним”. Селяни виростили і зібрали високий урожай хлібних культур, утвердивши нашу країну в п'ятірці найбільших виробників зерна в світі.

Приріст валової продукції становив 3%. Приріст харчової промисловості та переробки — 6%. Рівень рентабельності підприємств досяг 5,3%. Але майже половина господарств закінчили 2002 рік збитково. А головне — український селянин не відчув себе заможнішим. Мене як міністра особливо непокоїть те, що зростання — причому третій рік поспіль — валових показників супроводжується дедалі більшими економічними втратами для селян. Це протиприродно в рамках ринкової економіки, і, звичайно, держава має подбати про те, щоб сільське господарство в цілому і кожне підприємство зокрема працювали рентабельно, прибутково...” [13, с. 48].

І.Барановський, Міністр аграрної політики в уряді Ю.Тимошенко та Ю.Єханурова, відповідаючи на запитання кореспондента “Сільських вістей”, яким формам господарювання на селі Міністерство агрополітики віддає перевагу, сказав: “Численні публікації вашої газети, дослідження науковців довели, що згадувані форми працювали на руйнування села. Адже селяни, здаючи землю і майно в оренду, втрачали контроль над ними, а орендарі не відповідали за їх збереження і ефективне використання. В результаті селянське майно на мільярди гривень знищено й розкрадено, мільйони гектарів землі виснажені. Тепер збанкрутілі господарства переходять у підпорядкування великого капіталу, тобто йде процес латифундизації”. І підсумував: “Латифундії, які прийшли в село, щоб вичавити з нього всі соки, майбутнього не мають” [14].

А.Кінах, перший віце-прем'єр в уряді Ю.Тимошенко, констатував: “Пригадаймо початок останнього десятиліття минулого століття й дискусії, які точилися навколо майбутнього України, зважаючи на прекрасні стартові можливості нашої незалежності. На жаль, за цей період ми втратили не

¹ Щорічне дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” ІС НАН України (генеральний директор проекту — В.Ворона, науковий керівник проекту — Н.Паніна; загальнонаціональне репрезентативне опитування, N = 1800, лютий 2004-го, березень 2005-го, квітень 2006 року).

лише динаміку нашого розвитку, ми втратили якість того розвитку. ... скажу лише, що держбюджети кожної з колишніх прибалтійських республік вже наближаються за обсягами до українського бюджету при кількох мільйонах населення в державах. Або Польща, яка має в п'ять разів вищий за наш національний валовий продукт. Тобто — сталися ось такі розриви за достатньо короткий історичний проміжок” [15].

Як бачимо, про провал агрореформи говорять самі її безпосередні керівники, виконавці, представники бізнесових структур. Це зумовлено відсутністю багатьох законодавчих і нормативних актів, затримкою у формуванні державних органів, що мають управляти процесами реформи в центрі та на місцях, незадовільним матеріально-технічним і фінансовим забезпеченням. Реформа стримується через брак досвіду проведення таких масштабних робіт, а також через відсутність кваліфікованих фахівців, особливо в рядах народних депутатів місцевого рівня. Розпочинаючи реформування, ніхто не питав ні керівників на місцях, ні самих селян про те, як краще проводити перетворення. Тому й маємо нині ситуацію, яку всі визначають як складну, з безліччю нерозв'язаних питань у царинах виробничих, майнових та земельних відносин, не кажучи вже про морально-психологічний бік справи. Більшість селян не готові до того, що відбувається, не сприймають новацій. Так, результати нашого опитування фермерів ($N = 380$) показують, що загалом вони негативно оцінюють перебіг і загальний результат реформ у сільському господарстві України (38,5%). Тих, хто позитивно ставився до цього, виявилось втричі менше (13,8%), при цьому майже третина утрималась від однозначної відповіді (29,5%), а 16,5% взагалі не бралися оцінювати реформи.

Очевидно, на характер оцінок реформувань фермерами вагомніше вплинув інший чинник: відповідність — невідповідність останніх їхнім інтересам. Це підтверджують відповіді на запитання “Чи відповідають агрореформи інтересам фермерів”:

Так, повністю відповідають	2,4%
Не зовсім відповідають	59,4%
Важко сказати, відповідають чи ні	20,0%
Зовсім не відповідають	11,7%
Не знаю	4,6%
Без відповіді	1,9%

Спроба дослідників вивести фермерів (серед яких чимало спеціалістів сільського господарства) за межі вузько прагматичної позиції в оцінюванні агрореформи, поглянути на неї із ширшої перспективи, показала, що в площині такого оцінювання вони вельми обережні. В анкеті запитувалося, у правильному чи неправильному історичному напрямі загалом іде аграрна реформа в Україні. З'ясувалося, що лише кожен десятий фермер в Україні (10,5%) вважає, що реформи йдуть у правильному історичному напрямі; 44,7% загалом не змогли визначитися з оцінкою; кожен четвертий (25,5%) визнав, що реформи йдуть у неправильному напрямі, а 18,7% зовсім не відповіли на це запитання. Отже, більшість фермерів не змогли впевнено сказати, в якому саме історичному напрямі йдуть реформи. Очевидно, цей напрям достеменно їм не відомий, власне тому, що однозначно не визначили його і реформатори. В підсумку, на підставі цього розподілу можна говори-

ти, що більшості опитаних (63,4%) історичний напрям аграрної реформи і сама вона залишаються незрозумілими.

Більш інформативним виявилось запитання, поставлене у контрастній формі (табл. 5). Щодо п'яти із семи парних запитань перевага в оцінках виявилася на боці негативних характеристик аграрної реформи. Так, до негативу, згідно з опитуванням, належить те, що реформи спричиняються до розвалу сільгоспвиробництва; означають історичну оману селянства з боку влади, оскільки земля перейде до рук багатих; зумовлюють занепад села; викликають падіння життєвого рівня і культури селян; руйнують сільську громаду, розширюючи її на бідних і багатих. У тих же парно-протилежних відповідях, де переважали позитивні оцінки, наголошувалося: реформи розширюють свободу вибору форми господарювання з боку сільгоспвиробників, і це становить великий успіх реформаторів.

Таблиця 5

Розподіл відповідей селян і фермерів на запитання: “Якщо конкретизувати Вашу оцінку реформ на селі, то що, зокрема, Ви відзначили б у цих реформах?” (Можливі кілька варіантів відповіді), %

Оцінки	Селяни, N = 1322	Фермери, N = 380
Реформи – це великий успіх реформаторів	5,7	4,6
Реформи – це велика невдача реформаторів	15,2	16,0
Вони сприяють розвитку сільгоспвиробництва	12,6	15,2
Вони спричиняють розвал сільгоспвиробництва	30,3	19,0
Означають історичну послугу влади селянству (воно одержало землю)	5,1	11,9
Означають історичну оману владою селянства (земля попливе до рук багатіїв)	27,1	23,6
Зумовлюють розквіт села	8,0	3,8
Зумовлюють занепад села	29,9	23,9
Забезпечують підйом життєвого рівня і культури селян	14,2	9,2
Викликають падіння життєвого рівня і культури селян	17,7	12,8
Розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником	8,7	22,2
Звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником, бо не забезпечують його технікою і створюють безробіття на селі	13,6	16,0
Реформи зміцнюють сільську громаду, бо поліпшують взаємини між людьми	2,6	4,9
Реформи руйнують сільську громаду, бо розширюють її на бідних і багатих	23,3	16,8
Інше	3,6	3,3

Не можна не помітити, що негативні оцінки реформи фермери фокусують переважно на її соціальних аспектах та наслідках, крім того, щодо більшості парних запитань негативна оцінка переважає позитивну.

За даними нашого опитування селян ($N = 1322$), негативні наслідки проведення реформи спостерігає ледь не кожен третій громадянин України, що проживає в сільській місцевості (30%); майже кожен четвертий сільський мешканець вважає, що реформи руйнують сільську громаду, сприяють соціальному розшаруванню на селі (23%), падінню життєвого рівня і культури сільського населення (18%), смертність серед якого випереджає народжуваність (такої думки дотримується 83% опитаних селян), оскільки молодь у селі, що на їхніх очах занепадає, не затримується і прагне якомога швидше покинути рідну домівку (таких виявилось 77% по всій країні і найменше — в західному регіоні (69%); відповідно, в цьому регіоні молодь частіше, ніж в інших регіонах, залишається вдома — 9%) (див. табл. 2).

Ставлення до агрореформи пересічних селян не вельми відрізняється від ставлення фермерів, хіба що селяни емоційніші у своїх оцінках. Те, що реформи сприяють розвалу сільгоспвиробництва, відзначили 30% селян і 19% фермерів, а те, що вони руйнують сільську громаду, оскільки розшаровують її на бідних і багатих, — 23% селян і 17% фермерів.

Цікавим, на нашу думку, видається регіональний зріз оцінки реформ селянами (табл. 6).

Таблиця 6

Регіональний розподіл оцінок селянами реформи на селі
(можливі кілька варіантів відповідей), %

Оцінки	Південь — Схід	Центр	Північ	Захід
Реформи — це великий успіх реформаторів	8,0	4,6	5,1	4,2
Реформи — це велика невдача реформаторів	17,8	15,2	19,2	5,2
Вони сприяють розвитку сільгоспвиробництва	10,8	11,9	12,5	16,9
Вони спричинюють розвал сільгоспвиробництва	33,4	24,4	33,3	31,5
Означають історичну послугу влади селянству (воно одержало землю)	6,3	2,9	5,4	6,6
Означають історичну оману владою селянства (земля попливе до рук багатих)	33,7	24,7	24,6	22,5
Зумовлюють розквіт села	6,3	9,5	7,7	8,9
Зумовлюють занепад села	31,4	32,7	33,7	16,4
Забезпечують підйом життєвого рівня і культури селян	3,5	2,4	5,4	7,0
Спричинюють падіння життєвого рівня і культури селян	21,1	13,7	21,9	13,1
Розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником	11,3	6,6	9,4	7,0
Звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником, бо не забезпечують його технікою і створюють безробіття на селі	20,6	7,1	13,5	12,7
Реформи зміцнюють сільську громаду, бо поліпшують взаємини між людьми	2,8	1,5	3,4	3,3
Реформи руйнують сільську громаду, оскільки розшаровують її на бідних і багатих	27,1	22,9	18,2	23,5

Аналіз показує, що сільські мешканці західного регіону оптимістично налаштовані в оцінці деяких наслідків аграрної реформи порівняно із жителями південно-східних, центральних чи північних сіл України: наприклад, саме на Заході виявилось найбільше тих, хто вважає, що реформи сприяють розвитку сільгоспвиробництва (17% проти 11%, 12% і 12,5% відповідно), підйому життєвого рівня і культури селян (7% проти 3% і 2%) (розбіжності значимі на рівні 0,05).

Загалом ми спостерігаємо, що реформування аграрної сфери відбувається нерациональним, ба навіть варварським чином (спочатку зруйнувати, а потім будувати — з уламків і на уламках). Тому й відзначається ця реформа надто високою економічною і соціальною ціною, особливо стосовно селян (безробіття, не виплати зарплати, бідність, зубожіння, вимирання села як такого). Селянство наче й отримало у власність землю, реформу нібито й проведено в його інтересах, а насправді селяни так і не одержали надійних державних гарантій повноцінного землевласника, без яких вони вступили у ринок землі, як виявилось, не на користь собі. Переломивши колективістський спосіб господарювання і зацікавивши селян, спеціалістів та керівників колективних господарств власністю на землю та ідеєю самостійного господарювання, реформи, здавалося б, заклали підвалини нового, ефективнішого способу виробництва на приватновласницьких засадах, але в реальності виявилось все навпаки. Крім того, отримані відповіді селян вочевидь підтвердили, що вони дуже критично оцінюють реформу та її результати з позиції власних інтересів і в цілому не схвалюють реалізовану її концепцію.

Загалом можна сказати, що більшість населення України схиляється до думки, що землю взагалі не варто було передавати у приватну власність (таких поглядів дотримується 53,4% населення), хоча з ідеєю повернути її у власність держави погодився лише кожен п'ятий громадянин країни (21%) (табл. 7, 8)¹.

Таблиця 7

Розподіл відповідей мешканців різних типів населених пунктів на запитання: “Чи варто було передавати землю у приватну власність?”, %

<i>Варіанти відповідей</i>	Загалом по масиву, N = 1800	Київ, N = 97	Місто з населенням понад 250 тис. осіб, N = 573	Невелике місто, N = 540	Село, N = 590
Ні	38,6	36,1	40,4	36,2	39,6
Радше ні	14,8	13,4	14,2	16,2	14,4
Важко сказати	22,3	24,7	22,4	21,7	22,4
Радше так	15,5	16,5	14,3	16,9	15,3
Так	8,7	9,3	8,7	8,9	8,3

¹ У таблицях 7 і 8 подано дані опитування населення України (“Громадська думка в Україні—2006”, N = 1800), проведеного 2006 року ІС НАНУ разом з Центром соціальних та політичних досліджень. “СОЦІС”(розбіжності незначимі на рівні 0,05).

Аналіз розподілу відповідей за типом поселення показує, що проти передання землі у приватну власність однаковою мірою виступають як мешканці міст, так і селяни. Проте так само більшість громадян України, незалежно від типу поселення, висловилися проти того, щоб повернути надану землю державі (табл. 8).

Таблиця 8

Розподіл відповідей мешканців різних типів населених пунктів на запитання: “Чи вважаєте Ви за доцільне повернути землю у власність держави?”, %

<i>Варіанти відповідей</i>	Загалом по масиву, N = 1800	Київ, N = 97	Місто з населенням понад 250 тис. осіб, N = 573	Невелике місто, N = 540	Село, N = 590
Ні	34,9	29,9	36,2	32,7	36,7
Радше ні	16,5	10,3	15,7	17,4	17,3
Важко сказати	27,6	29,9	29,0	26,0	27,3
Радше так	11,9	19,6	9,6	14,5	10,5
Так	9,1	10,3	9,4	9,5	8,1

Українські селяни здебільше зізнаються, що вони так і не отримали ніякої вигоди від проведених реформ (так вважають 46% опитаних; тоді як майже чверть (24%) відзначили баланс позитиву і негативу від реформ, і лише кожен десятий селянин визнав, що він задоволений проведеними реформами, має вигоди від них, так само як і задоволений умовами своєї праці та життєдіяльності на селі) (див. табл. 9, 10).

Таблиця 9

Регіональний розподіл відповідей селян на запитання: “Чи маєте особисто Ви якусь вигоду для себе від реформ на селі?”, %

<i>Варіанти відповідей</i>	Загалом по масиву, N = 1322	Південь–Схід, N = 342	Центр, N = 328	Північ, N = 327	Захід, N = 325
Звичайно, вигоду маю	9,3	10,5	7,6	10,4	8,9
Наскільки маю, настільки й ні	23,8	31,2	21,7	17,8	22,1
Ніякої вигоди не маю	45,7	40,2	50,4	48,1	42,7
Важко сказати, маю чи не маю	15,9	15,5	13,5	21,2	15,0
Без відповіді	5,3	2,8	6,8	2,4	11,3

Загалом більшість селян незадоволені умовами праці та життєдіяльності на селі (51%) – по всій Україні цілком задоволений лише кожен десятий сільський мешканець (більшість із яких проживають на Півночі і лише 4% на Заході країни (табл. 10)) – і вважає пореформене село розореним, а себе – ошуканими (табл. 11).

Таблиця 10

Міра задоволеності селян умовами праці і життєдіяльності на селі, %

Міра задоволеності	Загалом по масиву, N = 1322	Південь–Схід, N = 342	Центр, N = 328	Північ, N = 327	Захід, N = 325
Повністю задоволений	10,8	5,3	10,0	23,9	4,2
Радше задоволений, аніж ні	14,5	14,8	14,9	12,8	15,5
Важко сказати, задоволений чи ні	21,7	26,6	17,4	15,1	30,5
Радше незадоволений	30,8	33,9	27,6	29,3	32,9
Незадоволений	20,6	18,3	27,6	17,5	15,5
Без відповіді	1,6	1,0	2,4	1,3	1,4

Таблиця 11

Розподіл відповідей селян на запитання: “Яким, на Ваш погляд, стало пореформене українське село?”, %

Варіанти відповідей	Загалом по масиву, N = 1322	Південь–Схід, N = 342	Центр, N = 328	Північ, N = 327	Захід, N = 325
Зміцнілим	4,8	3,0	6,6	3,0	7,5
Поліпшеним	7,3	6,3	6,8	7,7	9,4
Перспективним	9,4	10,8	12,2	6,4	5,6
Помолоділим	2,9	3,8	1,2	3,7	3,3
Захищеним	2,9	4,3	1,5	1,7	5,2
Розбагатілим	2,2	2,3	1,2	1,3	4,7
Ослабленим	29,4	37,2	24,7	29,6	22,5
Розореним	38,6	37,9	41,3	41,1	30,9
Ошуканим	31,9	33,7	32,0	33,0	27,2
Незахищеним	30,9	31,9	23,7	36,0	35,7
Постарілим	17,5	19,1	17,6	21,5	8,5
Збіднілим	32,4	36,7	31,0	34,0	24,9
Зникаючим	23,5	23,1	24,7	25,9	17,4

Селяни констатують, що проведені реформи зруйнували сьгоднішнє село, а це означає, що воно стало послабленим, збіднілим, соціально незахищеним і загалом близьке до зникнення (табл. 11).

На тлі зазначеного загальну атмосферу на селі селяни так само визначають доволі без оптимізму, ба навіть як негативно забарвлену (табл. 12). Серед запропонованих варіантів відповідей переважає визначення атмосфери як напруженої, причому більше за інших так тривожно налаштовані мешканці Південного Сходу, тоді як на Заході країни такої думки дотримується лише кожен двадцятий мешканець регіону.

**Оцінка селянами різних регіонів України
загальної атмосфери сучасного села, %**

<i>Варіанти відповідей</i>	Загалом по масиву, N = 1322	Південь–Схід, N = 342	Центр, N = 328	Північ, N = 327	Захід, N = 325
Піднесена, з трудовим ентузіазмом	1,6	2,3	1,5	1,3	0,9
Оптимістичного забарвлення	3,6	3,0	3,4	3,4	5,6
Спокійна, ділова	9,5	7,5	10,0	12,8	7,9
Пригнічена, зі стійким песимізмом	12,6	9,5	12,5	16,5	13,6
Ситуація загального роздратування	9,7	10,5	7,3	13,1	7,5
Напружена	17,1	22,9	18,3	16,2	4,7
Конфліктна	4,2	7,0	3,4	1,7	3,7
Чітко не визначена	14,6	17,6	12,9	13,8	13,6
Безвихідь, глухий кут	10,1	11,3	10,5	8,7	8,9
Важко сказати	15,5	7,8	18,1	10,1	32,4
Без відповіді	1,4	0,5	1,9	2,4	0,9

В оцінках загальної атмосфери села, що склалася внаслідок реформувань, ми не спостерігаємо різких стрибків. Позитивні оцінки поступово переходять у негативні, не набираючи надто високих відносних показників. І все ж таки наростання негативних оцінок свідчить про ненормальний, пригнічений внутрішній клімат пореформеного села. Слід відзначити й те, що, з одного боку, загальна атмосфера села не є відверто конфліктною, а з іншого — не є й піднесеною та оптимістичною. Вона радше напружена, чітко не визначена, пригнічена і песимістична.

Отже, більшість селян незадоволені реформами, оскільки так і не отримали жодної вигоди від неї; перетворення мають для них несправедливий характер; власниками землі селяни стали радше віртуальними, аніж реальними; реформи йдуть у невідомо якому напрямі й до чого вони приведуть — теж невідомо; село від реформ не те що не виграло, а навіть прогало; поширена думка, що колгоспно-радгоспну систему слід було не руйнувати, а зберегти, але про те, що саме і як реформувати, ніхто у селян не запитував. Усі ці аж ніяк не схвальні оцінки вельми цінні для діагностування як реформи, так і діяльності реформаторів. Усі оцінки свідчать про відхилення аграрної реформи від її “ідеального типу” і про те, що реформатори проводять її зі значними соціотехнологічними та соціоінженерними порушеннями.

Стан українського сільського господарства сьогодні вкрай тяжкий. Воно перебуває в стадії корінної ломки суспільних відносин і становить технологічно відсталу галузь, неспроможну успішно конкурувати в ринкових умовах. Сільську економіку втягнуто у вир прискорених, різких, не завжди

осмислених перетворень. Радикальні реформи спрямовувалися не на раціональне використання виробничого потенціалу, а на те, щоб кардинально змінити устої сільського життя, перебудувавши його за чужими зразками. При цьому не враховувалися відмінності в стані продуктивних сил, особлива роль наших сільгоспідприємств в організації сільського життя, специфіка національної ментальності, історичний досвід народу тощо. Більш як тривожна ситуація змушує до критичної оцінки аграрної політики і пошуку невідкладних заходів загальнодержавного масштабу.

Сільськогосподарські підприємства рік у рік не покривають своїх витрат надходженнями від реалізації продукції. Жодна інша галузь за теперішніх обставин не змогла б продовжити своєї діяльності, маючи такий дисбаланс у результатах. Сільські ж трудівники не можуть не виконувати поточних польових робіт, не можуть відмовитися від догляду за худобою, хоча продовження виробництва супроводжується втратами належного їм майна, а працювати доводиться за мізерну плату. Поставлені в нерівні умови, селяни фактично змушені дотувати інші галузі економіки, соціальну інфраструктуру. Диспаритет у міжгалузевих відносинах визнається всіма, однак багаторічні розмови з цієї теми не закінчуються жодними практичними висновками.

Провідні вчені української Академії аграрних наук і Національної академії наук України так само визнають, що в аграрному секторі економіки України за роки реформування відбулися кардинальні зміни, а результати перетворень не такі, як на них очікували. Скоротилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки. Через масове безробіття, низькі зарплати та пенсії, зростання цін зменшилося споживання населенням м'ясо-молочних продуктів. Це, безумовно, негативно позначається на здоров'ї людей, особливо дітей.

З переміщенням частки виробництва молока та м'яса із великих сільськогосподарських підприємств у дрібні особисті селянські господарства постали проблеми щодо якості продуктів переробки м'яса, розширення сировинних зон, зростання транспортних витрат. Відповідно знизилася конкурентоспроможність такої продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках. Водночас поки ще малі надії на великі господарства, адже 90% їх мають дуже низьку продуктивність. Аби досягти конкурентного рівня й прибутковості, їм належить підвищити продуктивність у 2–4 рази. Ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку із прагненням України вступити до СОТ. Річ у тому, що квота цієї організації на експорт м'ясної продукції надається державі від досягнутого рівня переробки за останні 5–7 років. Тож можна уявити розмір цієї квоти, якщо в Україні цей рівень зменшився майже утричі порівняно з 1990 роком. За цих умов країни ЄС уже нині витісняють Україну з великих ринків Росії, експортуючи дешевшу м'ясну продукцію значно ширшого асортименту [16].

Агрореформа не дала безпосереднього поштовху розвитку АПК, не стала визначальним чинником цього розвитку. Навпаки, вона загнала АПК та українське село у безвихідь. Виявилось, що багато навіть новоутворених господарств демонструють не розвиток, а регресивну збитковість, ледь зводячи кінці з кінцями, їхня матеріальна база не відповідає вимогам ринкової

економіки, а заробітна плата в АПК одна з найнижчих, та й ту із затримками виплачують, бюджетні дотації аграріям доходять не до всіх виробничих структур — 75% державної підтримки потрапляє до рук лише 6% товаровиробників [17]. Як впливає із змісту і суті Закону “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”, після такої нищівної реформи державі слід вдатися до виправлення деградативного курсу перетворень й потурбуватися про розвиток АПК.

Недотримання законів та відсутність чітких механізмів державної підтримки сільського господарства, зростання цін на паливно-мастильні матеріали, сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, засоби захисту рослин та інші матеріали призвели до значного росту собівартості сільськогосподарської продукції та збитковості виробництва сільськогосподарських культур, а також практично до знищення тваринництва. При цьому слід відзначити низьку платоспроможність сільського населення та зростання заборгованості із заробітної плати щодо цієї категорії населення [18].

Отже, пореформену кризу в сільському господарстві України визнано офіційно, визнано її тяжкі наслідки. Однак постає питання, що то за реформа, яка не те що не вивела з кризи реформований об’єкт, а кинула його у ще глибшу кризову яму, створивши механізми зростання собівартості сільськогосподарської продукції та збитковості її виробництва, деформованого міжгалузевого обміну, прямого оббирання селян? Виходить, що або реформа технологічно неправильна, невдала, або ж вона — справжня авантюра, яка підірвала продуктивний і репродуктивний потенціал села.

Аналіз офіційних статистичних даних, що відображають загальний результат аграрної реформи, так само як і опитування пересічних селян та фермерів, підтверджує, що реформа має надзвичайно руйнівний характер, що свідчить про авантюрний спосіб її проведення. АПК й село вона не підняла, а опустила значно нижче показників ліквідованої нею системи сільгоспвиробництва, поглибивши кризу; поставила під сумнів не лише розвиток, а й існування села і селянства; зруйнувала звичний для нього спосіб життєдіяльності і не дала йому гарантій перетворення на реального власника землі. Вона розвалила виробничий потенціал АПК й інфраструктуру села, нагромадивши великий масив проблем, що потребують негативного практичного розв’язання; і тепер потрібні додаткові зусилля держави, щоб виправити такі наслідки реформи, вивести село й АПК з глухого кута, дати їм нові імпульси для розвитку. Тому в цьому сенсі вона залишається незавершеною.

Реформатори показали себе несамостійними та соціоінженерно невірними технологіями, здатними діяти і думати лише за запозиченими зразками, стереотипами та чужими порадами: вони взялися перемоделювати стабільну аграрну систему, перебільшивши оцінку її негативних, недосконалих сторін і застосувавши деструктивний спосіб перетворень, який ламає весь об’єкт реформувань, через що реформа надбала неймовірно високої соціально-економічної ціни, підняла рівень експлуатації села містом, бізнесом, промисловістю; поставила українських селян перед фактом невизначеності свого майбутнього та страху за завтрашній день і набула насильницького, оманливого характеру щодо села і селянства, сприяючи не

лише *підриву* продуктивного потенціалу, а й *розвалу* села і *руйнуванню* селянства як класу.

Література

1. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика). — К., 1998.
2. Як селянам далі господарювати. Доповідь Прем'єр-міністра України Є.Марчука на Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики 26 грудня 1995 року // Сільські вісті. — 1995. — № 154. — 28 грудня.
3. Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” // Голос України. — 1992. — № 109. — 12 червня.
4. Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (соціальний моніторинг) / Гончарук О.С., Марусов А.Ю., Осташко Т.О. — К., 2000.
5. Відповідальність перед Україною. Доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди першої річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 року // Урядовий кур'єр. — 1997. — № 118–119. — 9 липня.
6. Заради інтересів людини, суспільства, держави. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на засіданні Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування 27 грудня 2000 року // Президентський вісник. — 2001. — № 1(27). — 6 січня.
7. *Кучма Л.Д.* Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегії розвитку: Матеріали наукової конференції. — К., 2001.
8. Борги як соціальна традиція // Голос України. — 2005. — № 207. — 2 листопада.
9. Гідно розпорядитися промисловим і аграрним потенціалом. Виступ Голови ВР України В.Литвина на урочистих зборах, присвячених 60-річчю утворення Херсонської області // Голос України. — 2004. — № 64. — 6 квітня.
10. Звіт про роботу Ради АФЗУ за звітний період з 24 січня 2001 по 27 лютого 2004 року. Доповідач — президент АФЗУ І.Ф.Томич // Фермер України. — 2004. — № 4 (85). — 10 лютого.
11. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.). — К., 2004.
12. *Томич І.* Торговать землею еще рано (Беседа с В.Новицким) // Вечерние вести. — 2004. — № 155. — 15–21 октября.
13. *Рижук С.* Село має стати заможнішим // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 2. — 4 січня.
14. Як селу вийти з біди. Розмова з міністром аграрної політики О.П.Баранівським (записав О.Карпенко) // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 55. — 13 травня.
15. *Кінах А.* “Треба вміти говорити правду” (Розмова з О.Черевком) // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 60. — 26 травня.
16. *Галушко В., Ільчук М., Кваша С.* Для вигоди селянину й державі // Сільські вісті. — 2005. — № 81. — 14 липня.
17. *Гудзенко Н.* Станет ли 2006-й “годом села”? // День. — 2005. — № 235. — 20 декабря.
18. Постанова Верховної Ради України. Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан справ в агропромисловому комплексі України // Голос України. — 2005. — № 191. — 11 жовтня.